

משבר בגורל היהודים בגוש הסובייטי

הרצל ברגר

בתרבות יהודית ובהוי יהודי — יהודי ליטא ולאטויה, בסאראביה, בוקובינה ומולדובה, רוסיה הקארפטית וכמה אזורים בטרנסילוואניה וסלר ואקיה. יהדות הונגריה, צ'אכיה ושאר חלקי רומניה איבדו והיכבד את סימן ההיכר הלאומי הראשון — שפה יהודית — והתקדמו בדרך הטמיעה, נגד ההתבוללות פעלו בהונגריה וברור מניה האנטישמיות; בצ'אכיה וברומניה — התנועה הציונית. לעומת זה התקדם מאד תהליך הדנאציונליזציה וההתבוללות בגוש הגדול השני. יהדות ברית המועצות, שמנה שלושה מיליון או קרוב לשלושה מיליון נפש.

התמורה ההיסטורית הגדולה שבאה עם מהפכת אוקטובר זעזעה וניערה את יהדות רוסיה, אוקראינה ורוסיה הלבנה עד היסוד. מלחמת האזרחים והפרעות פגעו קשה בריכוז הגדול ביותר של יהדות המרחב הרוסי — ביהדות אוקראינה — וביחוד במקור החיות הלאומית: בעיירה ובעיר הבינונית. התמורות הכלכליות, החברתיות והמדיניות הגדולות הרסו את שארית המסגרות של הוי יהודי ושל חיים יהודיים אבטרי נומיים. השנים שבין שתי מלחמות העולם היו לגבי יהדות ברית המועצות שנות נדידה גדולה מן העיירות והערים הבינוניות לערים הגדולות, אך גידול התושבים היהודים בערים הגדולות של אוקראינה ורוסיה הלבנה לא הדביק את גידול הערים עצמן, בהארקוב ובקייב, באודיסה ובדניאפרופאטרובסק, במינסק ובהומאן ובניי טאבסק גדל מספר היהודים, אך אחוזם לא גדל, ואף ירד. יחד עם הנדידה אל הערים הגדולות בתחום המושב היהודי המסורתי בא זרם נדידה גדול מתחום זה למרחבי רוסיה והרפובליקות הלאומיות הלא-סלאויות, ואף הוא פנה בעיקרו אל הערים הגדולות. אולם הריכוז החדש שבפני זור לא היו אתו הגורמים המלכדים מבחינה לאומית שפעלו בתהליכי נדידה דומים בתקופות אחרות ובארצות אחרות. תהליך הפרודוקטיבי ציה הגדול לא שינה את המבנה המקצועי והסוציאלי של הישוב היהודי מעיקרו, ורובו המכריע של הישוב היהודי פנה לתפקידי עזר במשק הלאומי של ברית המועצות — פקידות, חלוקת סחורות, מקצועות הפשיים, תפקידי עזר,

המשטר בארצות הדימוקרטיה העממית הולך ומוסיף יציבות, הולך ומתקרב לצורת המשטר שבברית המועצות. עדיין קיימת אחיזת-עינים של כמה „מפלגות מלוות“, עדיין משתמשים, בכמה תחומים, בטרמינולוגיה מימים עברו, תוך שינוי בולט במשמעות המונחים המקובלים מאז. אך, למעשה, ההבדלים המבדילים את המשטר המדיני בארצות אלו מברית המועצות הולכים ומתבטלים בקצב מהיר יותר מן ההבדלים במשטר החברתי והכלכלי. וגם מבחינת משטר זה תהליך ההשוואה לברית המועצות מהיר למדי.

המשטר בארצות הדימוקרטיה העממית לובש יציבות גם בתחום הלאומי. המגמה ברורה: הקמת מדינות לאומיות טהורות. צ'אכוסלובקיה, פולין ורומניה היו לפני מלחמת העולם השנייה מדינות מרובות-לאומים, המדינות מרובות-הלאומיים אומים ביותר שבאירופה, ניתוק האזורים האוקראיניים והבאלורוסיים וגירוש הגרמנים, עשה את פולין למדינה של אומה אחת. גירוש הגרמנים, חילופי האוכלוסיה בין סלואקיה והונגריה וסיפוח רוסיה הקארפטית לאוקראינה, עשו את צ'אכיה וסלואקיה לתאמי מדינות חד-לאומיות. סיפוח חלק גדול מטרנסילוואניה להונגריה, וסיר פוח בסאראביה וחלק מבוקובינה לברית המועצות, צמצמו מאד את מספר בני המיעוטים הלאומיים ברומניה. המשטר מתפתח במהירות לקראת אחידות — מבחינה פוליטית וחברתית, כלכלית וכלכלית. ההתפתחות הזאת קובעת גם את מצבם של שרידי הישובים היהודים בארצות אלו.

ב

לפני מלחמת העולם השנייה ישבה בשטחים של גוש ברית המועצות והדימוקרטיה העממיות מתחית העם היהודי בעולם — קרוב לשמונה מיליונים ומחצית, ישוב יהודי זה לא היה אחד מבחינת אפיו הלאומי. הגוש הגדול ביותר — יהדות פולין, שמנתה למעלה משלושה מיליון נפש — היתה מושרשת בתרבות יהודית ובהוי יהודי, וזיווג האיכות הלאומית והכמות המספרית עשאוה לחוטה-השרדה של האומה בעולם כולו. לגוש גדול זה בצטרפו חטיבות קטנות יותר מבחינה מספרית, שהיו מושרשות אף הן

אף סיועו הרב של השלטון. התרבות היהודית בברית המועצות, שבסיסה ההיסטורית הועמד, למעשה, על המאה העשרים בלבד, ובסיסה הגי-אוגרפי הוצר על ידי ניתוק הקשר עם הישובים היהודים בחוץ-לארץ. נקרעה חיש מהר מעל המוני הישוב היהודי והיתה ענין לחוג מצומצם של סופרים, אמנים, עסקנים וחובבים בלבד. רשת בתי הספר באידיש התנוונה כליל וחדלה להתקיים למעשה. העתונות נשארה כמעט בלי קוראים. הזעזוע הגדול של מלחמת העולם השנייה מצא את הישוב היהודי בן שלושת המיליונים בברית המועצות כשהוא שקוע כולו בתהליך הגדול של דינאציונליזציה והאיים הקטנים של פעולה תרבותית יהודית אין רישומם בחיי ניכר יותר מרישומן של הקהילות הדתיות ואי-הישובים היהודים המתבוללים שבצרפת ואי-טליה. כל זה התרחש תוך עשרים שנה.

ג

הזעזוע הגדול של שנות 1939—1944 מצא את יהדות ברית המועצות בשלב מתקדם מאד בתוך תהליך הדינאציונליזציה. התקופה הראשונה לפני פלישת צבאות היטלר לברית המועצות, גרמה לזעזוע פסיכולוגי אשר האט, ואפשר אף עיכב את התהליך הזה. העלאת הערכים הלא-מזויים והדמויות ההיסטוריות של כל עמי ברית המועצות בשנים האחרונות שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, אף היא בלבד היה בה כדי לאלץ יהודים רבים בברית המועצות לתהות על מצבם ועל דרכם. יכול יהודי רוסי להצמד לדמויותיהם של פושקין ובאלינסקי, ריליאב וצ'ארנישבסקי, הארצאן וטולסטוי, ובכניסתו לתחום התרבות הסוואטית לשתף עצמו במורשת התקופה הגדולה של התרבות הרוסית שיצרה את האוירה הרוחנית אשר בה קמה התנועה המהפכנית ברוסיה. אך משהעלו לפניו כדמויות חינוכיות נערצות את דמיטרי דונסקוי ואת איואן האיום, ולפני היהודי האוקראיני את דאָלאַזניאק ובוגדאן חמאליניצקי — מן ההכרח היה שיתהה וישאל את עצמו, האמנם במחיצתו שלו הוא שרוי ממילא ביקש לעצמו דמויות היסטוריות הקרויות בות יותר אליו — והעלאת דמויות היסטוריות אינה אלא קפיצה אהרנית לשם מציאת מסלול נוח להתקדמות בדרך עצמאית. באוחה שעה הגיעו גם הידיעות על גורל היהודים בגרמניה — ארץ של תרבות גבוהה, ומעשה יהודית שהתקדמה מאד, ארץ בעלת מסורת של חוק וזכויות

שהם חשובים למשק הלאומי של הארץ הנכנית ואף ליחיד המשמש בהם, אך משעבדים בהכרח את הכרתו של היחיד הזה לאוירה הלאומית של החברה הרוסית, האוקראינית, הבאָלורוסית אשר בה הוא פועל. השיוון האזרחי הגמור והצטרפותה העצומה של הארץ הגדולה לכוחות מאומנים, שקל לאמנם, פתחו אפשרויות רבות מאד לפני היהודי והכשירו אותו להשתלבות תרבותית ורוחנית גמורה לתוך החברה שבה פעל לאחר שמלחמת האזרחים והמהפכה התחברתית פוררו לגמרי את החברה היהודית. מלחמתו העקשנית של המשטר בכל גילויי האנטישמיות לא שירשה את איבת ישראל — ואיבה זו נתגלתה בכל מוראה בימי מלחמת העולם השנייה. אך היא עוררה את האשליה, כי גורמי הדחיה והבידוד הלאומי אינם קיימים ואינם פעילים בחברה הסוואטית. היא עוררה את האשליה כי בחברה הסוואטית אפשרית לא רק טמיעה של מעטים בצד דינאציונליזציה של המוני העם, אלא טמיעת ההמונים, והמוני היהודים הלכו בדרך הדינאציונליזציה בחשבם, כי אין זה אלא שלב ראשון לטמיעה, בעוד שלאמתו של דבר עלול היה שלב זה להשאר ערירי, באין אחריו שלבי טמיעה חיוביים; הם זיהו בהכרתם את הדינאציונליזציה עם הטמיעה. המוני יהודים חשבו בתמימותם כי בהסתלקם משפת אידיש, מהרגלי ההוי היהודי, מן ההכרת הלאומית היהודית או מן המסורת הדתית, הם נעשים רוסים, אוקראינים, באָלורוסים, טורקמנים או, לפחות, נושאים חיים של „אומה סוואטית“ ערטילאית.

בעת ובעונה אחת עם התגברות עצומה של גורמי הדינאציונליזציה שותקו למעשה הגורמים שבהכרה וברצון מאורגן שהיה בהם כדי לשמור על הערכים הלאומיים, כל הארגונים היהודים בברית המועצות פורקו זה-אחרי-זה, גם בתקופות כאשר היתה קיימת הסקציה היהודית של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות לא היה זה ארגון של המונים, אלא משרד של המפלגה לטיפול בענינים היהודיים. לא היתה כל מסגרת לארגון לאומי והמשטר שלל מראש כל נסיון להקים מסגרת כזאת. חיי התרבות היהודית היו מנותקים כליל מן המסורת הלאומית ומן הישור בים היהודים שמחוץ לתחומה של ברית המועצות. נסיונות ההתישבות היהודית בקרים, באוק' רינה ובבירור'ביג'אן, שאילו הצליחו היו עשויים ליצור רקע חדש לצמיחת תרבות יהודית לארץ מית, לא יצאו מגדר מפעלים סמליים בלבד, על

האוקראיני, הבאלארוסי, הטאטארי והרוסי, על אף תינוך סוואטי שפעל כימי דור שלם, היתה גורם פסיכולוגי מעכב נוסף לההליך הדנאציוני ליוציה. רגשות לאומיים יהודים עלו בכל שכ-בות הישוב היהודי בברית המועצות. משניתן לכך היתר מאת השלטון, נזכר אפילו אליה ארנבורג, כי שם אמו היתה חנה — והלא הפטר ריוטיות הרוסית-הסוואטית של אליה ארנבורג לא היתה אפילו פאטריוטיותו הרוסית הרא-שונה, כידוע לזוכרי-נשכחות. השלטון התיר לאומיות יהודית — אם כי, כמובן, רק לאומיות יהודית-סוואטית, לאומיות מוסמכת — והוסיף לעודד פעילות תרבותית באידיש. אך לא זו בלבד. הוא התיר גם קשרים עם יהודי חוץ-לארץ, כתופעה מקבילה לקשרים עם המדינות הקפיטליסטיות בעלות-הברית במערב, כמובן, נקבעה לקשרים אלה מסגרת מצומצמת מאד. אך זאת הפעם הראשונה, לאחר למעלה מעשרים וחמש שנה, הוארכה שלשלת התרבות היהודית אחורנית והגיעה עד יהודה הלוי ודוד הראובני וברכוכבא והחשמונאים; הורחבה האומה היהודית ונתפשטה על כל תפוצותיה שבכל ארצות תבל; מאות אלפי הפליטים היהודים מאוקראינה המערבית, רוסיה הלבנה המערבית, הארצות הבאלטיות, בסאראביה ובקובינה החלו משמשים נושא חי לפעילות תרבותית יהודית, ואולם התנאים האוביאקטיביים של הפיזור על פני ברית המועצות כולה, הבלי הקליטה של הפלי-טים, הצורך להסתגל במהירות האפשרית לחברה הזרה שלתוכה נקלעו ולהידמות לה בכל, והעיר-קר — גזירת האחידות והיעדר כל ארגון חפשי וכל יזמה, שלא יצאה מאת השלטון, כל אלה התגברו הישמהר על ההתעוררות הזמנית גם התפתחות המשטר סייעה לקמילת התקוות בטרם העלו פרי-ביכורים, זמן קצר לאחר סיום המל-חמה הודקה הרצועה מחדש, "היד הרכה" שהיתה בבחינת הוראת-שעה, אמצעי לגייס את כל שכבות העם להגנת המולדת וצורך היחסים עם בנות-הברית שבמערב, היתה כלא היתה, והשל-טון הכביד את ידו יותר מאשר לפני המלחמה, שוב לא היה מקום ליוצא-דרופן.

ד

גזירת האחידות המוחלטת של החברה במש-טר הסוואטי — אחידות חברתית ומדינית, כלכ-לית ורוחנית — ירדה בכל תקפה על הישוב היהודי, על גזירה זו נתוספה השלילה הגמורה

האדם ובעלת תנועת פועלים אדירה, סוציאליס-טית וקומוניסטית — וכל זה היה בה כלא היה עם שינוי המשטר הפוליטי. ברור, איפוא, כי השרשים לרדיפת היהודים והשמדתם היו קיימים גם במשטר הדמוקראטי. היחכן שלא נמצאו רבים ביהודי רוסיה אשר הקישו ממאורעות גרמניה על יציבות מעמדם של היהודים בארצם? אחרי כן בא החוזה לאי-התקפה עם גרמניה הנאצית, על כל הכרוך בו, ובכלל זה השתקה העתונות הסוואטית את כל פשעי גרמניה הנא-צית כלפי היהודים בתחומיה ובפולין המערבית הכבושה. היה ברור כי צרכי שעה של הארץ הסוואטית כולה עדיפים מענייני-חיים של תוש-ביה היהודים. אך קשה היה להתעלם מן ההכרה כי ניגוד כזה יתכן — וקיומו הוא הוכחתו — וכל אימת שיתגלע יהיו צרכי ברית המועצות עדיפים מצרכי תושביה היהודים. כל אלה היו גורמים פסיכולוגיים חזקים מאד שפעלו נגד תהליך נוסף של דינאציונליזציה והכשירו בהמוני ישראל בברית המועצות את הרקע הנפשי לחי-פוש "דרך תשובה". גורמים אלה יכלו לעורר את הדור הקטניש ואותם חלקים מן הנוער ששפת אידיש וערכי התרבות היהודית עדיין לא גש-תכחו מהם להעלאת "גירסא דינקותא" מן הנשיה. אך רוב-רובו של הדור היהודי הצעיר כבר עמד לאחר תהליך ממושך ועמוק של הסתלקות מכל תוכן יהודי רוחני. והנה סיפוח אוקראינה המערבית ורוסיה הלבנה המערבית, ליטא ולאט-ויה, באסאראביה וחלק מבוקובינה לברית המוע-צות, הצטרפות קרוב לשני מיליונים יהודים המושרשים בהוי יהודי ובמסורת יהודית העמידה לפתע נושא רב-עצמה לתרבות היהודית, שאף הישוב היהודי הסוואטי ה"ותיק" היה מוכן במי-דה מסוימת לחזור אליה. ושוב חזר גלגל ההיס-טוריה: רשת מסועפת של בתי ספר באידיש, עתונות וספרות, תיאטראות ואמנות, חיים ציבר-ריים באידיש. יתכן שאילו לא מסע הישלר מורחה אשר השמיד חלק גדול מיהדות ברית המועצות, וקודם-כל את יהדות המחוזות המערביים שצורפו אליה בראשית מלחמת העולם השניה, הסהם חלקיה המושרשים ביותר בתרבות יהודית והוי יהודי — היינו זוכים לראות בפריחה חדשה של תרבות יהודית בברית המועצות.

אך יהדות זו הושמדה. יחד אתה הושמדו כל יהודי האזורים הכבושים של ברית המועצות אשר לא נמלטו מורחה. העובדה שבהשמדה זו השתתף השתתפות פעילה חלק ניכר מן הישוב

קיום לאומי אֶכְסָטְאִרְיִטוֹרְיָאִלִי בתחום הסוואטי — ויהא זה קיום לאומי סמלי בלבד, כשם שהיה קיומה של תרבות אידיש בברית המועצות זה שנים רבות — מתגלה לעינינו במלוא החרifות קיומה של שאלת היהודים, שסימנה בתחום הסוואטי כסימנה בארצות הקפיטליזם המאוחר: חוסר אפשרות של קיום לאומי וחוסר אפשרות של התבוללות גמורה. גורלם של שנים מטובי המשוררים האוקראינים, שניהם יהודים, אשר נגזר עליהם כרת מן הספרות, מכליט את הכשלון הכפול הזה: האחד, ליאוניד פֶּאָרוֹמַאיִסקי, הורחק בעוון קוסי מופוליטיזם. בכתב־האשמה עליו שפורסם ב„ליטרטורנאיא גאזֶטָה“ מסופר חטאו הגדול, באסיפת־היובל של אקדמית המדעים האוקראינית אמר פֶּאָרוֹמַאיִסקי בהרצאתו על יצירתה של לאֶסְיָא אוקראינקה, כי „הספרות האוקראינית הקלאסית מרחיבה את תחומיה ומעמיקה את ההומאניזם שלה, בהשלימה את הפרומתאיזם של שאַבְצֶ'אֶנְקוֹ, את שנאחו הזועמת לאיביים ואת אהבתו לעמ, על ידי הבנתו הרחבה יותר של פראנקו ועל ידי אנושיותה המאירה ותפירתה הכל־אנושית של לאֶסְיָא אוקראינקה. רק ביצירתה של לאֶסְיָא אוקראינקה, לראשונה בתולדות תרבותנו, אמר פֶּאָרוֹמַאיִסקי, גדל היסוד הלאומי והפך ליסוד כל־אנושי.“ ודברים אלה הוגדרו על ידי מזכיר אגודת הסופרים הסוואטיים של אוקראינה כ„קוסמופוליטיזם מושלם.“ נקבע ש„פֶּאָרוֹמַאיִסקי פיתח תורות קוסמופוליטיות דקובות ושקע בבוץ ההומאניזם הבורגני.“ ונסתם עליו הגולל.

ואילו משורר יהודי־אוקראיני אחר, סבא גולוואניבסקי, סולק בשל חטא ה„לאומנות“ היהודית. אכן הוא כותב אוקראינית; אך גם בכתבו בשפה זו לא השתחרר מלאומנות יהודית. הוא כתב פואמה בשם „אברהם“, בה תיאר יהודי זקן המובל למות בידי קלגסים נאציים בחוצות קיוב ואיש אינו בא לעזרתו. אותו מזכיר של אגודת הסופרים באוקראינה מספר על כך ב„ליטרטורנאיא גאזֶטָה“: „בשיר זה טופל גולוואניבסקי דיבה איומה שלא נשמעה כמותה על העם הסוואטי. הוא משקר בעזות מצח, כאילו אנשים סוואטיים — רוסים ואוקראינים — הפכו פניהם באדישות מן היהודי הזקן אברהם שהובל בידי גרמנים על פני חוצות קיוב למיתה ביריה... הפואמה הוגדרה כ„שיר לאומני“ ודינו של גולוואניבסקי יצא: כרת.

של קשרי רוח עם חוץ־לארץ, שלילה שהיתה קיימת גם לפני מלחמת העולם ושגברה מאד לאחר פגישתו הבלתי־מוצלחת של הצבא האדום עם אירופה. גזירה זו ושלילה זו נתנו אותות קשים בחיי הישוב היהודי, ההעלאה המופרזת של הלאומיות כהריס נגד השפעות רוחניות מחוץ־לארץ העלתה בהכרח, עם כל העדפת הלאומיות הרוסית, את הלאומיות של כל העמים הטריטוריאליים בברית המועצות. אך הנה נמצא „עם אחד מפורז ומפורד בין העמים בכל מדינות הברית, שאי אפשר לשלבו במסגרת האחרת דות הלאומית של שום רפובליקה, ולמעשה אף לא של רפובליקת־הנפל הברית־ביג'אנית, כי היהודים הם מיעוט גם בתוכה, ומרוכזים בה לא יותר מאחוז אחד או שנים מיהודי ברית המועצות. אין להכניס אותם למסגרת כשהם מחוסרי לאומיות ממשית משלהם וללאומיות אחרת עדיין לא הגיעו; ואין להכניס אותם למסגרת כשהם מנסים לקיים את שרידי לאומיותם הנטולה כל קרקע מציאותית בברית המועצות עצמה והחר שודה על קשרים הדדיים עם חוץ־לארץ. שתי צורות ההויה של היהודים בברית המועצות — השמירה על תרבות לאומית מיוחדת והדנציון ליוציה שאין עמה טמיעה — נתגלו כיוצא־דופן שאין להכניסם לתוך מסגרת האחידות המחלטת האופיינית לחברה הסוואטית המתקמת אחרי מלחמת העולם השנייה.

כל הנסיונות שנוסו לפרש את המסע נגד ה„קוסמופוליטיזם“ בספרות, באמנות ובמחשבה כמסע אנטישמי, אין להם, כמובן, כל שחר, (אגב, אין כל ספק שאהוז היהודים בין מוקיעי הקוסמופוליטיזם, המסתתרים מאחורי פסבדונימים רוסיים, אינו קטן מאחוז היהודים בין המוקיעים כקוסמופוליטים, שהפסבדונימים הרוסיים שלהם פוענחו קבל־עם). אך המסע הבלטי — וגם בא להבליט — כי מי שאינו מושרש בעם הרוסי, בקרקע שעליו הוא גדל, כמורשתו, אין לו מקום בין מייצגי התרבות הרוסית, יוצריה וממשיכיה. המסע הזה מאותה, כי תהליך הדינאמיונלוציה של ההמונים היהודים הגיע למבוי סתום, שאין בו כדי לפרוץ את החומות המבדילות ביניהם לבין העמים שהם יושבים בתוכם, שאין בו כדי לפתור את השאלה היהודית על ידי טמיעה גמורה. עכשיו שנצטרף לכך המסע נגד סופרי אידיש המלווה בחיסול מוסדות התרבות האחרונים (שרידי העתונות והוצאת הספרים היחידה) בשפה זו, ונחרך גם גורלו של הנסיון של

ציונליוזציה. בראשיתו של המשטר הסוואטי נפתחו לפני היהודים לרווחה שערי הכניסה לחברה הרוסית, האוקראינית, הבאלורוסית, ולי חברה של שאר עמי ברית המועצות. והנה הגיעה תקופה אשר בה היהודים שעדיין לא נטמעו לגמרי — ויש להניח כי עם סוג זה נמנים רוב היהודים הסוואטיים — מורגשים כזרים ומיוזי רים בחיי התרבות של העמים השונים, והלא חיי התרבות אינם אלא בבואה לחיים עצמם. הופיעו אותות ראשונים למשבר הדינאציונלי זציה היהודית בברית המועצות. בארצות הדמור קרטיה העממית עדיין רב הצורך בעבודתם של יהודים רבים — הרי זה אחד הנימוקים להתנגדות לעליית יהודים לארץ־ישראל, והנימוק הוא נימוק־אמת. משטרי הדמוקרטיה העממית עדיין לא יוצבו כליל. מה יהיה לאחר שיוצבה לאחר דור? מה יהיה כאשר יגדל דור לא־יהודי של אינטליגנציה ובעלי מקצוע אשר השלטון יוכל לסמוך עליו? מה יהיה לאחר שארצות הדמוקרטיה העממית יעברו את שלבי ההתפתחות שעברה ברית המועצות? האם לא יגיע תהליך הדינאציונליוזציה למשבר גם שם? יש שלוש דרכים לפתרון שאלת היהודים: התבוללות, חיי מיעוט לאומי, ריכוז טריטוריאלי. בארצות הקפיטליסטיות הגיעו שני הפתרונות הראשונים עד משבר — ומשבר שניהם, במשטר של חופש ההתארגנות וחירות פוליטית, סלל את הדרך לפתרון השלישי, בברית המועצות התמורטט הפתרון השני ואותות ברורים מבשרים את כשלונן של הפתרון הראשון, אך המשטר חוסם את הדרך אל הפתרון השלישי. כמה מארצות מזרח אירופה — בולגריה, יוגוסלאויה ובמידת מה גם צ'אכוסלובאקיה — איפשרו ומאפשרות את הפתרון בדרך השלישית, הסיכויים ששאר ארצות הדמוקרטיה העממית תלכנה בעקבותיהן זעומים, לפי שעה, מאד.

שאלת היהודים מופיעה בכל חוסר־המוצא שבה גם בתחום ההשפעה הסוואטי, ועדיין רחוקים אנו מאד מיציאה למרחב בדרך הפתרון הטריטוריאלי.

ה

עד כאן יצא השלטון בארצות הדמוקרטיה העממית רק נגד החיים היהודיים הלאומיים. במידה שהמדובר הוא בחיי התרבות היהודית, מלאכתו קלה מאד, בהונגריה אין כמעט זכר לתרבות יהודית — וגם שם דנה עכשיו הקהילה היהודית בבודאפשט, הנתונה בידי הקומוניסטים, ב„שינויים בלימודי הדת“, ונקל לשער מה יהיו השינויים האלה, ברומניה, לאחר היסול העברית, בעית אידיש קלה מאד, כי תרבות זו היתה קלושה מאד וכמעט שאינה ניכרת בחיי היהודים באותם אזורים שגשגו כלולים בגבולות רומניה. ההחלטה על היצאת ספריהם של רוב סופרי אי־דיש בני חץ־לארץ מחנויות הספרים ועל העברה כל בתי הספר היהודים לרשות המדינה, וקביעת הכלל שלימוד אידיש יונהג רק לפי דרישה מפורשת של התלמידים — כל אלה מבשרים את כיוון המהלך. הארץ היחידה אשר בה השליטון מוסיף לתמוך בפעולת התרבות באידיש היא פולין, אך שם אידיש היא בבחינת שריד שימיו ספורים. שום בר־דעת לא ישלה את עצמו להאמין כי ששים אלף יהודים אשר כחציים אינם יודעים עוד אידיש, וחציים מקיני מים „דבר אידיש באהלך ופולנית בצאתך“, יוכלו לחיות בין עשרים מיליון פולנים ולקיים תרבות אידיש לאורך ימים. לעומת זאת מעודד השלטון — ועוד יותר ממנו מעודדת המציאות — את תהליך הדינאציונליוזציה הגוברת של המוני היהודים. היגיע תהליך זה לטמיעה גמורה או שגם לי צפוי משבר?

תהליך הדינאציונליוזציה החל בראשיתו של המשטר הקפיטליסטי, משנפתחו לפני היהודים שערי הכניסה לחברה האירופית. תהליך זה התקדם מאד בארצות הקפיטליזם המפותח. אך חלק מן היהודים בלבד הגיע להתבוללות גמורה ללא דרך תשובה. עם התפתחותו של המשטר הקפיטליסטי הגיעה תקופה שבה הורגשו היהודים לא כמסייעים לתהליך הכללי של ההתפתחות הכלכלית, אלא כמתחרים ומיותרים — ואז בא המשבר הגדול של האמאנסיפציה והדינאצ